

Юрій ШАЙГОРОДСЬКИЙ

Міфологія як засіб моделювання політичної реальності

Політичне міфотворення стало неодмінною ознакою сучасності. Воно не пояснює реальної дійсності, а використовує її для створення ілюзії, гармонійної конструкції, своєрідної системи координат свідомості, специфічного відтворення суспільних явищ. Як система, побудована сукупністю символів (смислів, значень), вона інтерпретує дійсність і надає їй несуперечливої аксіоматичності. Можливість знищити міф – це міф. Руйнування одного міфу неминуче призводить до створення нового. Адже свідомість людини перебуває у стані, який Л. Фестінгер назвав когнітивним дисонансом [9]: зіткнення в свідомості суперечливих знань і переконань, поведінкових настановлень відносно певного об'єкта чи явища викликає відчуття дискомфорту й бажання усунути або стерти суперечності.

Людина шукатиме вирішення емоційного і когнітивного дисонансу в новому міфі. І це процес не індивідуального, а колективного пошуку. І вибудовуються міфи з розрахунку не на індивідуальну, а на масову свідомість – натовп, котрий, як писав Г. Лебон, «ніколи не прагнув правди, відвертається від очевидності, яка не подобається йому, і воліє поклонитися омані, якщо тільки омана приваблює його. Хто вміє вводити натовп в оману, той легко стає його володарем; хто ж намагається привести його до тям, той завжди стає його жертвою» [2, с. 188].

Політичний міф не потребує перевірки на істинність. Символізуючи й абстрагуючи факти та явища суспільного життя, він сприймається свідомістю як реальність, над якою не слід замислюватися.

У сприйнятті й прийнятті політичного міфу як підстави для політичних дій і рішень, безумовно, превалює чинник віри. У тому сенсі, що для цілковитої й адекватної реалізації програми необхідно вірити в її успішність. Віра в реалізацію, доцільність, правильність реформ, наміченого курсу супроводжувала всі великі (як у позитивному, так і в негативному сенсі) перетворення. Особиста й масова віра потрібна й нині у перехідний період розвитку українського суспільства, коли розбіжність між сподіваннями населення та реальними результатами трансформації створює напругу, загрожуючи його цілісності. Об'єктивно потрібні міфічні орієнтири (приклад: «ми йдемо до демократії»), які визначали б подальший складний перебіг українського поступу та частково знімали соціальну напругу.

Безумовно, гіпотетичність, імовірнісний характер глобальних політичних змін створює потребу в заміщенні браку абсолютних гарантій чинником віри. Однак в індивідуальній і масовій політичній свідомості політичні міфи закріплюються завдяки, насамперед, демонстрації реальних прикладів – фактів і подій, що свідчать про «справжність» політичного міфу та його наслідків. Віра, супроводжувана знаннями й переконаннями, стає свідомою впевненістю.

Останнім часом поширюється думка про спорідненість міфологічної свідомості й політичної ідеології [8]. Поняття «політична ідеологія» та «політична міфологія» дедалі частіше використовуються для аналізу змін у суспільній свідомості, переосмислення політичних ідеалів і цінностей. Пояснюється це тим, що в умовах нестабільності політичної системи актуалізується проблема пошуку нового методологічного інструментарію, який допоміг би зрозуміти, а відтак і подолати невизначеність подальшого суспільного розвитку. За таких обставин ідеологія як система усталених ідей, уявлень і поглядів навряд чи спроможеться «самотужки» створити несуперечливий образ політичної реальності. Тому в нагоді і стає міфологія як засіб орієнтації в політичному середовищі й впливу на політичну свідомість і політичне життя суспільства.

Спільне та відмінне у міфологізації й ідеологізації політичної свідомості простежуються на рівнях: онтологічному (міф як генетична основа ідеології), гносеологічному (теоретична рефлексія й образне сприйняття), праксеологічному (і міф, і ідеологія спонукають до певних політичних дій), аксіологічному (обидві форми суспільної свідомості ґрунтуються на ціннісному вимірі). Крім того, політичній міфології притаманніша «спонтанність» розвитку, незалежність від волі осіб та інститутів, причетних до її створення. Це зумовлюється тим, що політична міфологія формується в процесі взаємодії ідеологічної доктрини з наявними стереотипами суспільної свідомості. Зрештою, й ідеологія, й міфологія є важливими елементами символічного світу політики, завдяки чому обидві вони націлені на формування ціннісної та світоглядної парадигми.

В основі аналізу сучасного міфологічного мислення в ідеологічній сфері лежить розуміння міфу як слова, висловлювання. Звичайно, міф – це не будь-яке слово, не просто висловлювання. За влучним визначенням Р. Барта, міф – слово, обране історією. Ця формула надзвичайно важлива для розуміння суті міфу та відмінності від слова в його звичайному розумінні. Лише в певних історичних умовах слово стає міфом. Зокрема, слова «свобода», «рівність», «братерство» перетворювалися на міф і ставали символами Революції. До речі, будь-яке слово, словосполучення тощо може стати міфом, але для цього потрібні спеціальні умови та спеціальні засоби. Матеріальними носіями міфічного повідомлення можуть бути листи або зображення, фотографії, кінематограф, репортажі,

спортивні змагання, видовища, реклама. Отже «нове слово» в політиці або ідеології має логічно ввійти в спеціальну мову міфотворчості.

Сутність міфу, зауважує Л. Харченко, не визначається його матеріальним носієм. Не визначається вона й тим, про що він повідомляє. Сутність міфу полягає у прихованому від безпосереднього аналізу змісті, який міститься в міфі й потужно впливає на його споживача [10]. Саме про це каже Р. Барт у своїх «Міфологіях»: «Оскільки міф – це слово, то міфом може стати все, що покривається дискурсом. Визначальним для міфу є не предмет його повідомлення, а спосіб, яким воно передається; у міфі є формальні межі, але немає субстанціональних» [1, с. 265]. Отже форма міфу інколи важливіша, аніж його зміст.

Політична міфологія є результатом особливої діяльності зі створення й поширення ідей-міфологем та інших уявлень про політику, здатних вплинути на об'єкт державного управління. Міфологія трансформує абстрактні соціально-політичні ідеали в конкретні образи, спроможні впливати на суб'єкта.

Об'єднуючи міф та ідеологію («метамова»), Р. Барт не розмежував ідеології та міфу, визначаючи ідеологію як те, що існує в рамках загальної історії і що відповідає тим чи іншим соціальним інтересам міфічної побудови. Р. Барт зазначав, що міф «занепокоєний» тим, аби приховати свій зв'язок з ідеологією [1, с. 304–308].

«Будь-яка міфологія ідеологічна, будь-яка ідеологія міфологічна». У такий спосіб, перефразовуючи відомого французького соціолога Ж.-А. Астри, дослідники [5; 6] прагнуть висвітлити взаємозв'язок цих значущих складових суспільної свідомості. Наявність такого взаємозв'язку очевидна. Дискусії ж виникають з іншої причини, а саме: як міфотворчість впливає на формування сучасних ідеологічних засад? Чи може політична міфологія відігравати провідну роль у формуванні нових політичних орієнтацій і цінностей? Якою мірою міфи використовуються як засіб політичних маніпуляцій?

У науковому плані неможливо обійти ідеологію, досліджуючи й узагальнюючи взаємодії на рівні суспільної свідомості, соціальних відносин і колективної поведінки. Водночас саме ідеологія концентрує основні ідеї, що використовуються для оцінки політичної системи та політичних відносин, для їх можливого вдосконалення чи істотних змін. За допомогою ідеології уможливується об'єднання соціальних груп на підставі спільних політичних цінностей і переконань. Ідеологія, нарешті, є способом орієнтації в політичному середовищі. Водночас вона певним чином «уніфікує» свідомість, ідеї, а відтак істотно впливає на спосіб життя й поведінку громадян. А «сфабриковані» чи міфологізовані ідеї часто використовуються для легітимації існуючого політичного ладу. У такий спосіб «хибна свідомість» (за К. Марксом) призводить до спотворення як політичної реальності, так і загальної світоглядної картини. Цьому сприяють й істотні зміни в розвитку ідеологічного дискурсу сучасності, якому притаманні процес розмивання ідеологічних традицій, формування в кращому разі інтегрованих, у гіршому – гібридних ідеологій.

Останнім часом спостерігається посилення процесу символізації політики, а отже й формування нового розуміння ідеології, що уможливорює аналіз символічного середовища. Нині, на думку англійського соціолога Дж. Б. Томпсона, аналіз ідеології спрямовується не так на вивчення системи поглядів і переконань певних політичних груп, як на дослідження специфіки функціонування символічних явищ у суспільстві, передусім у політичній сфері [11]. І сама ідеологія постає вже як система не лише ідей, а й образів, знаків і навіть речей, наповнених особливим змістом певних політичних подій.

Неоднозначне тлумачення ідеології та її сучасного статусу не в останню чергу зумовлене тим, що не існує теоретичної моделі, завдяки котрій можна було б системно інтерпретувати ідеальну сферу політики. Такі різні поняття, як «суспільна свідомість», «цінності», «переконання», «комунікації», «дискурс» тощо, відображають лише окремі аспекти політичної активності людини. Для формування цілісної світоглядної системи необхідно конструктивно поєднати ідеологію з іншими формами суспільної свідомості. У протилежному разі вони почнуть витісняти одна одну. Йдеться, зокрема, про політичну ідеологію й політичну міфологію, що стають справжніми «конкурентами» в символічному світі політики.

Ціннісна парадигма, прийнята для переважної більшості громадян, є найважливішим принципом і водночас основним інструментом суспільних реформ. Не випадково метою будь-якого політичного режиму є прагнення сформуванню системи цінностей, на яку орієнтуватиметься широкий загал. У процесі реформування суспільних відносин така мета може бути досягнута шляхом переорієнтації на нові цінності або на переоцінку вже існуючих.

Період своєрідного ціннісного «вакууму», коли одні ідеї й теорії втратили актуальність, а інші ще не сформувалися, є найсприятливішим для міфологізації політики. Злам ціннісної системи актуалізує міфологічну складову масової свідомості, що прагне спертися на ірраціональні сили. Саме в цей час створюються політичні міфи, в основі котрих лежать, із одного боку, несвідомі страхи, очікування й надії, нереалізовані бажання та прагнення як окремих особистостей, так і соціальних груп, а з другого – потреба чіткості та спокою, цілісності і зрозумілості образу світу, впевненості в доцільності змін, що відбуваються.

Сьогодні важко уявити політичну діяльність, котра цілком ґрунтувалася б на раціональних засадах. Ідеологія лише як раціональна конструкція не забезпечить успішної реалізації політики, досягнення політичних цілей. Потреба сучасної людини в цілісному та зрозумілому світобаченні породжує (відроджує) міф. Привабливість тієї чи іншої ідеї, ступінь її сприйняття суспільством прямо залежить від рівня її міфологічності. Саме міф полегшує сприйняття закладених в ідеологію сенсів. У цьому разі політичний міф використовується як інструмент для конструювання політичної реальності, вибудовування нової ціннісної системи. Саме тому будь-яку ідеологічну доктрину неможливо аналізувати, виходячи лише з її змісту. Ідеологія є своєрідним результатом соціокультурної міфотворчості, і її успіх значною мірою залежить від «рівня» цієї творчості.

Міф актуалізує дещо призабутий жанр соціальної утопії, який максимально зближує політичну міфологію й політичну ідеологію в пошуку оптимальних моделей політичного, а відтак і соціального порядку, де гармонійно поєднувалися б цінності різних поколінь, особистісні та суспільні інтереси. У такому значенні політична міфологія стає засобом моделювання нового образу політичної реальності, що може втілитись у концептуальних положеннях нової політичної ідеології. Остання дедалі більше нагадує узагальнене (притаманне всьому суспільству) бачення тієї чи іншої політичної ситуації. Сучасна людина зорієнтована на ідеологію здебільш як на форму проєктивної поведінки, пов'язаної з вирішенням конкретних політичних завдань. Це є доказом того, що світоглядна функція ідеології не завжди буває ключовою. Вона актуалізується за певних умов і для конкретних політичних суб'єктів. Посилення ролі економічних, правових, моральних складових інтересів громадян послаблює позиції ідеології як провідної форми символізації політичного простору та виводить на перший план не теоретичний, а чуттєвий конструкт, який є засадничим принципом політичної міфології.

Важлива передумова виокремлення різних ознак ідеології й міфології – використання набору певних символів. Символ виступає знаком, котрий є, за О. Лосєвим, однією з його характеристик [3, с. 32 – 41]. О. Лосєв зазначає, що в символі відбувається цілковите взаємопроникнення ідейної образності речі в саму річ (і навпаки): смисл, перенесений з одного предмета на інший, настільки глибоко й усебічно зливається з цим вторинним предметом, що їх уже неможливо відокремити одне від одного. Символи присутні в різних сферах життєдіяльності. Так, О. Лосєв називає наукові, художні, міфологічні, релігійні, соціальні, ідеологічні та політичні символи. Сучасні дослідники серед політичних символів виокремлюють символи-ідеї, символи-дії, символи-об'єкти, символи-персони, символи-звуки [7]. Символічним змістом наповнюються такі речі, як атрибути влади, символічними стають певні постаті, події, дати тощо.

Ідеологія і міф самі є сукупністю певних символів, а точніше – формами символізації політичного простору. Спільно вони створюють певний комплекс орієнтаційних символів, за допомогою яких відбувається взаємодія влади з громадськістю (участь у прийнятті державних рішень, реалізація виборчого права, здійснення політичних акцій тощо). Такий підхід дає підстави для розуміння тенденції втрати ідеологією на сучасному етапі її провідних позицій порівняно з міфологією.

Іще одним сприятливим чинником для перемоги міфології над ідеологією за сучасних обставин стає розширення віртуального простору. Донедавна віртуальність вважалася новелою в українському політикумі. Однак як символічне середовище новою її можна назвати з певними застереженнями. Свого часу Т. Парсонс [4] посередниками соціальних комунікацій називав гроші, владу, вплив, ціннісні орієнтації. Усім цим посередникам завжди була властива віртуальність у значенні «ідеальності» (знаковості, символічної еквівалентності). Особливістю сучасної віртуальності є її високотехнологічність: комп'ютерне віртуальне середовище – новий посередник усіх колишніх соціальних зв'язків, зокрема й символічних (своєрідна «віртуальність у квадраті»). Переосмислюючи у зв'язку з цим вплив традиційних засобів масової інформації (радіо, телебачення, газети, журнали), вже можна казати про всебічний розвиток віртуальності як місця зосередження універсальних дискурсивних практик. ЗМІ стали основним полем поширення політичної мови, культури, цінностей, інших явищ, притаманних сучасній політичній системі. Однак із появою новітніх інформаційних і телекомунікаційних технологій, передусім – Інтернету, цей процес набув нових ознак: віртуальне середовище виокремилася в структурі політичних комунікацій, а сам «віртуал» став своєрідним споживачем інформації, яка формує відповідний «віртуальний дискурс».

Віртуальність творчо комбінує різні явища, котрі в реальному житті не перебувають разом. Вона дозволяє поєднувати речі, які, на перший погляд, не мають нічого спільного. Якщо міфологічний кентавр міг бути присутнім «віртуально» лише в уяві стародавньої людини, то відтепер у віртуальній реальності можна розташувати будь-які фрагменти політичної дійсності.

Таким чином формується принципово новий тип символічного існування людини, культури, соціуму. Усі символи людського співіснування відтепер можуть відтворюватися й перетворюватися в цьому новому символічному просторі. Виникає сприятливий ґрунт для народження міфологем, які швидко поширюються віртуальним середовищем, схвально сприймаються віртуалами й опосередковано впливають на некористувачів мережевого простору.

У створюваній міфологічній картині світу зникають гострі кути, суперечності, варіативність їх розв'язання. Політичні міфологеми через «присвоєння» подіям, явищам, суб'єктам процесів ознак «хороший – поганий» вибудовуються на протиставленні добра і зла. Це призводить до того, що нагальні соціальні проблеми не вирішуються, а знімаються, що дозволяє не просто впливати на

громадську думку, конструювати політичні та соціальні міфи, а й використовувати їх як засіб «мобілізації електорату». Непохитність міфологізованих уявлень про явище, процес чи особу зумовлюється й тим, що в міфі вони завжди ототожнюються з моральним ідеалом. Тому будь-яка критика й об'єктивний аналіз втрачають сенс, оскільки міф, поєднуючись із моральним ідеалом, сам стає вищою інстанцією будь-яких оцінок.

У такий спосіб міф не лише впорядковує інформаційні потоки, а й набуває ознак передбачуваної події. Він спонукає до наслідування певних зразків поведінки. Пронизуючи суспільну свідомість, міф здатний стабілізувати політичне середовище, зменшити рівень невизначеності політичних процесів.

Сучасні політики активно звертаються до міфологізації навколишнього світу. Поготів, міфотворчість стала важливим складником політичної комунікації. Тому від політичних лідерів залежить, чи стануть поширювані ними міфи позитивним інтеграційним началом, чи перетворяться на чергову маніпулятивну технологію впливу на свідомість українства.

Міфологічний світогляд існує за законами внутрішніх ціннісних взаємозв'язків, із яких вибудовується й ідеалізується більшість символів сучасності. У процесі міфологізації формується світобачення, життєві плани, спосіб життя, які «переводять» ідеї та символи в практичну площину. Відтак міфологічний світогляд наповнюється реальними образами. У створеній реальності образ дій людини, її культура, наука, суспільний устрій настільки взаємопов'язані, що міфологічність стає системою характеристикою світогляду. Щораз актуалізуються не лише образи, знаки та символи стародавніх міфів, а й сам підхід, сам принцип внутрішнього взаємозв'язку. Зрештою, наповнені позитивним змістом знаки, символи, ідеї слугуватимуть добрим підґрунтям для формування нової ціннісної парадигми.

Так міфотворчість стає однією із сутнісних ознак мислення сучасної людини, а існування особистості у штучно створеному просторі політичних міфів стає характерним явищем суспільно-політичного життя. Зрештою міфологічна свідомість тісно переплітається з політичною свідомістю, а отже перетворюється на політичну складову. Це свідчить, з одного боку, про посилення взаємодії реальності та міфу в політичних процесах, а з другого – спричиняє технологізацію політики. Використання політичних технологій безпосередньо пов'язано з маніпулятивним впливом на суспільну свідомість, елементом якого стають політичні міфи.

Як бачимо, політична реальність дедалі більше символізується, що уможливорює поєднання в одну систему ідеологічних і міфологічних конструктів. Іншими словами, політичні суб'єкти, виходячи з наявних ресурсів (інтелектуальних, технологічних, інформаційних тощо), можуть використовувати різні механізми символізації та на їх підставі вибудовувати свої комунікаційні стратегії. При цьому слід мати на увазі, що політичні міфи довговічніші завдяки їх архетиповій основі. Ідеології не є усталеними, вони з часом переглядаються. Крім того, в процесі політичної соціалізації людині властиво змінювати ідеологічні переконання.

Викладене уможливорює висновок: ідеологія є, з одного боку, механізмом утілення результатів розумової діяльності, певних теорій і концепцій у соціальну практику, а з другого – полем політичної діяльності суб'єкта, її відображенням, певною рефлексією та раціоналізацією світобачення. Політична ж міфологія більше тяжіє до емоційно значущих для всіх громадян політичних орієнтирів, побудованих на підвалинах певної архетипної та світоглядної концепції, покладеної в основу політичної поведінки індивідів і груп, що посилює їхню ірраціональну властивість.

Джерела

1. Барт Р. Мифологии / Р. Барт; пер. с франц. С. Зенкина. – М.: Академический проект, 2008. – 351 с.
2. Лебон Г. Психология толп / Г. Лебон; [Перевод / предисл. И. В. Задорожнюка; вступ. ст. В. Н. Дружинина]. – М.: Ин-т психологии РАН: КСП+, 1988. – 412 с.
3. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / А. Ф. Лосев. – М.: Искусство, 1995. – 320 с.
4. Парсонс Т. Система современных обществ / Пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 266 с.
5. Пивоев В. М. Философия и психология политики: Учебное пособие. – Петрозаводск, 1991. – 133 с.
6. Прокофьев Е. Взаимосвязь политической мифологии и политической идеологии как важный фактор общественной жизни современного российского общества // Символические парадигмы модернизации культурного пространства: Материалы Всерос. науч. конф. 10–11 октября 2006 г. – Новгород, 2006. – С. 137–139.
7. Степнова Л. Политический символ как язык политической коммуникации / Л. Степанова, Н. Грибакина // Практическая психология и психотерапия. – 1999. – № 7. – С. 42–55.
8. Стрельник О. Н. Политическая идеология и мифология: конфликты на почве родства // <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/46594>
9. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / [Пер. А. Анистратенко, И. Знаешева]. – СПб.: Ювента, 1999. – 320 с.
10. Харченко Л. Міфотворчість як дієвий чинник суспільно-політичного життя // Вісник Львівського університету. Філософські науки. – 2003. Вип. 5. – С. 199–207.
11. Thompson J. B. Ideology and Modern Culture: Critical Social Theory in the Era of Mass Communication. – Cambridge: Polity; Stanford: Stanford UP, 1990. – 345 p.